

دو بیت و دو توضیح

چکیده

در این مقاله، نگارنده ضمن اشاره به دو بیت از ابیات مشکل ساز و بحث برانگیز، در کتاب زبان و ادبیات فارسی پیش دانشگاهی (۱ و ۲)، کوشیده است با تحلیل آن دو و استناد به دلایل و شواهد، معنا و مفهوم درست آن‌ها را ارائه دهد.

کلید واژه‌ها

تنگ، خوار، گذشتن، شایستن، تابع‌پذیر، حروف اضافه و ربط

فریدون شیریازی

دبیر دبیرستان‌های عجب‌نادر

اول: در درس پنجم کتاب زبان و ادبیات پیش دانشگاهی، ص ۳۰؛ یعنی «گذر سیاوش از آتش» بیت چهاردهم چنین آمده است: اگر کوه آتش بود بسپریم ازین تنگ خوار است اگر بگذرم در توضیح این بیت، مؤلفان محترم ذیل شماره ۸ توضیحات، نوشته‌اند: «اگر قرار بر عبور از میان آتش باشد، بر من آسان است»

این توضیح اگر نارسا هم نباشد حداقل کامل و قانع‌کننده نیست، زیرا: اولاً تصور می‌شود که توضیح ارائه شده شامل مصراع دوم بیت است نه تمامی آن. ثانیاً جایگاه واژه «تنگ» مشخص نشده و اصلاً معلوم نیست در چه معنایی استعمال شده است. ثالثاً شرطی گرفتن مصراع دوم خود باعث پیچیدگی و ابهام در معنا و مفهوم بیت شده است، در حالی که جمله‌ی شرطی در آن وجود ندارد.

مسلم این است که نسخه‌ی اساس مؤلفان محترم (شاهنامه‌ی فردوسی، تحت نظر ۱۰ برتلس. مسکو. ۱۹۶۳) مورد تأیید همه‌ی اهل فن بوده و حدس و گمان و پیش‌نهاد در مورد این که مثلاً فعل «بگذرم» را «نگذرم» یا واژه‌ی «تنگ» را «نگ» بگیریم، بنا به صحت نسخه‌ی اساس بی‌اساس می‌نماید.

عنایت به این نکته خالی از لطف نخواهد بود که بدانیم شاهنامه جشنواره‌ی حروف (ربط، اضافه و...) است. اگر ادعا کنیم که علاوه بر جنبه‌های دیگر، از لحاظ تنوع معنایی حروف پیوند و اضافه، شاهنامه یکی از غنی‌ترین منابع فارسی است، چندان اغراق نکرده‌ایم. حکیم فرزانه‌ی توس، با توانمندی‌های مثال‌زدنی، چنان استادانه حروف متعدّد را در معانی مختلف به خدمت گرفته است که تأمل در آن، شگفتی را دوچندان می‌کند؛ به عنوان نمونه اگر ندانیم که حرف «چو» در بیت: به شهر اندرون هر که برنا بدند چو پیران که در جنگ دانا بدند

(همان، ص ۲۷) مترادف با حرف عطف «و» به کار رفته است، در گزارش آن به بیراهه خواهیم رفت؛ یا در بیت:

ستودن نداند کس او را چو هست میان بندگی را بیایدت بست

(دستور زبان فارسی، خطیب رهبر، ص ۳۱۵) اگر همان حرف «چو» را در مفهوم «چنان‌که» استعمال نکنیم، از درک مفهوم بیت ناتوان خواهیم بود. این‌گونه هنرنمایی‌ها، علاوه بر حروف، بر دیگر اقسام کلمه نیز در شاهنامه صدق می‌کند. برای مثال واژه‌ی «همان»، که «یکی از واژه‌های کلیدی شاهنامه است و هرگاه فردوسی در مانده از آن استفاده کرده است» (از افادات کلاسی سرکاراتی،

بهمن)، دارای معانی متفاوتی در لابه‌لای اشعار شاهنامه است. در مصراع اول بیت دوم زیر، اگر آن را در معنی «فوراً و بی‌درنگ» به کار ببریم، در معنی آن دچار لغزش شده‌ایم:

از آن چرم، کاهنگران پشت پای
پیوشند هنگام زخم درای
همان، کاوه، آن بر سر نیزه کرد
همان‌گه ز بازار برخاست گرد

(زبان و ادبیات پیش دانشگاهی، ص ۲۶)

اما در بیت:

همان دسته بشکست گرز گران
فرو ماند از کار دست سران

(ادبیات ۳ علوم انسانی، ص ۱۵)

اگر «همان» را در مفهوم «نیز و هم‌چنین» به کار نبریم، در ترکیب بیت احساس تعقید و ابهام خواهیم کرد. نمونه‌های بسیار زیادی از این نوع تنوع معانی در اقسام کلمه به ویژه حروف در جای جای شاهنامه با مهارت تمام گنجانده شده است. (برای آگاهی بیشتر، رک فرهنگ لغات و ترکیبات شاهنامه)

در گزارش بیت مورد بحث، عنایت به این نکته ضروری می‌نماید که حرف ربط ساده‌ی «اگر» و صورت مخفف آن (ار) گاهی مترادف با «که» به کار می‌رود که در این جا نیز مصداق بارز آن است. در شاهد شعری (از سعدی) نیز چنین استعمال شده است:

دل از غمت زمانی تواند ار نرزد

مژه یک دم آب حسرت تشکید ار نرزد

(دستور خطیب رهبر، ص ۱۰۵)

واژه «تنگ» در معنای «تنگه و دره‌ی کوه» (فرهنگ معین) به کار رفته و «خوار» معنای «سهل و آسان» (فرهنگ معین) دارد. با این استدلال برخلاف مصراع اول، در مصراع دوم با جمله‌ی شرطی مواجه نیستیم؛ بلکه وجه آن خبری است.

با عنایت به موارد فوق، معنا و مفهوم درست بیت این‌گونه است:

من برای اثبات بی‌گناهی‌ام از خود کوه آتش هم عبور می‌کنم، چه رسد به این که از بین دو توده‌ی آتش عبور بکنم. (گذشتن از این تنگه که آسان است).

دفتر انتشارات کمک آموزشی

آشنایی با مجله های رشد

مجله های رشد توسط دفتر انتشارات کمک آموزشی سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی وابسته به وزارت آموزش و پرورش، با این عناوین تهیه و منتشر می شوند:

مجله های دانش آموزی (به صورت ماهنامه - ۸ شماره در هر سال تحصیلی - منتشر می شوند):

- **رشد کودک** (برای دانش آموزان آمادگی و پایه ی اول دوره ی ابتدایی)
- **رشد نوآموز** (برای دانش آموزان پایه های دوم و سوم دوره ی ابتدایی)
- **رشد دانش آموز** (برای دانش آموزان پایه های چهارم و پنجم دوره ی ابتدایی).
- **رشد نوجوان** (برای دانش آموزان دوره ی راهنمایی تحصیلی).
- **رشد جوان** (برای دانش آموزان دوره ی متوسطه).

مجله های عمومی (به صورت ماهنامه - ۸ شماره در هر سال تحصیلی منتشر می شوند):

- **رشد آموزش ابتدایی، رشد آموزش راهنمایی تحصیلی، رشد تکنولوژی آموزشی، رشد مدرسه فردا، رشد مدیریت مدرسه**
- **رشد معلم (دو هفته نامه)**

مجله های تخصصی (به صورت فصلنامه و ۴ شماره در سال منتشر می شوند):

- **رشد برهان راهنمایی (مجله ی ریاضی، برای دانش آموزان دوره ی راهنمایی تحصیلی)، رشد برهان متوسطه (مجله ی ریاضی، برای دانش آموزان دوره ی متوسطه)، رشد آموزش معارف اسلامی، رشد آموزش جغرافیا**
- رشد آموزش تاریخ، رشد آموزش زبان و ادب فارسی، رشد آموزش زبان**
- رشد آموزش زیست شناسی، رشد آموزش تربیت بدنی، رشد آموزش فیزیک، رشد آموزش شیمی، رشد آموزش ریاضی، رشد آموزش هنر، رشد آموزش قرآن، رشد آموزش علوم اجتماعی، رشد آموزش زمین شناسی، رشد آموزش فنی و حرفه ای و رشد مشاورمدرسه.**

مجله های رشد عمومی و تخصصی برای آموزگاران، معلمان، مدیران و کادر اجرایی مدارس

دانشجویان مراکز تربیت معلم و رشته های دبیری دانشگاه ها و کارشناسان تعلیم و تربیت تهیه و منتشر می شوند.

◆ نشانی: تهران، خیابان ایرانشهرشمالی، ساختمان شماره ۴ آموزش و پرورش، پلاک ۲۶۸، دفتر انتشارات کمک آموزشی.

تلفن و نمابر: ۸۸۳۰۱۴۷۸

سایه ی حق آفتاب روی او
صد جهان جان، وقف یک تا موی او

(منطق الطیر، ص ۶۹)

ب) استفاده از نقش نمای اضافه. این شیوه متداول ترین روش ساخت مضاف الیه به ویژه در نثر فارسی است:

ساقی شب دست کش جام توست
مرغ سحر دست خوش نام توست

(خمسه ی نظامی، ص ۳)

خواب نوشین بامداد رحیل
باز دارد پیاده راز سیبل

(گلستان، ص ۵۲)

پ) گاهی به جای نقش نمای اضافه، حروف اضافه ی مترادف آن، مضاف الیه سازند. این حروف عبارت اند از:

۱. حرف اضافه ی «از»؛ مثل:

«... فرمود تا آتش در محلات انداختند

و... بیش تر از شهر به چند روز سوخته شد.» (تاریخ جهان گشا، ص ۸۲)

بیش تر از شهر = بیش تر شهر

«... و باز جمهور مشایخ و بیش تری

از اهل سنت و جماعت بر آن اند که روح

عیننی است نه و صفی.»

(کشف المحجوب، ص ۳۳۶)

بیش تری از اهل سنت = بیش تر اهل سنت.

کاین ثنا گفتن ز من ترک ثناست

کاین دلیل هستی و هستی خطاست

(دفتر اول مثنوی، ص ۳۳)

ثنا گفتن ز من = ثنا گفتن من

بوی گل های چیده می آید

خونم از دل به دیده می آید

(قدسی، غلامرضا، ادبیات ۳، ص ۱۱۱)

خونم از دل = خون دلم

۲. حرف اضافه ی «بر»؛ مثل:

شاخی است خرد، سخن بر او برگ

تخمی است خرد، سخن از او بر

(دیوان، ناصر خسرو، ص ۹۳)

بر او برگ = برگ او

گر تو از پرده برون آیی و رخ بنمایی

پرده بر کار همه پرده نشینان بدری

(کلیات سعدی، ص ۵۲۳)

دوم: در درس هشتم کتاب (مناظره ی خسرو با فرهاد)، ص ۴۵، بیت یازدهم چنین است:

بگفتا: «گرنیابی سوی او راه؟»

بگفت: «از دور شاید دید در ماه»

نکته ی قابل ذکر در خصوص مصراع اول این است که گاهی قسمتی از جمله به قرینه ی معنوی و به منظور ایجاز حذف می شود؛ در این مناظره در هفت مورد (ابیات ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۳، ۱۴ و ۲۳) چنین حذفی صورت گرفته است و در تمامی آن ها نیز، جمله ی هسته (پایه) محذوف است. اما در مورد مصراع دوم مطالب زیر در خور توجه اند:

۱. «شاید» از افعال «تابع پذیر» است، که در قدیم در معنی اصلی خود صرف می شد. یادآوری می شود که افعال تابع پذیر عبارت اند از: توانستن، یارستن، خواستن، بایستن، شایستن. از بین این افعال سه مورد اولی گذرا به مفعول و دو مورد دیگر به صورت ناگذر استعمال می شدند. به عنوان مثال سنایی گفته است:

گر دسته ی گل نیاید از ما

هم هیمه ی دیگ را بشایم

این گونه افعال را بدان جهت تابع پذیر گفته اند که همیشه مصدری (خواه کامل و خواه به صورت مرخم) تابع آن ها می شود. در این جا نیز «شاید» فعل و مصدر مرخم «دید» نهاد آن است؛ یعنی: دیدن شاید.

۲. واژه ی «در» در این مصراع، حرف اضافه نیست تا نیازی به متمم داشته باشد، بلکه نقش نمای اضافه است که «ماه» مضاف الیه آن است. توضیح این که مضاف الیه در زبان فارسی اغلب به اشکال زیر ساخته شده است:

الف) استعمال مضاف الیه بدون هیچ علامتی که دال بر آن باشد؛ مثل:

همان دسته بشکست گرز گران

فروماند از کار دست سران

(ادبیات ۳ علوم انسانی، ص ۱۵)

آموزش زبان فارسی

دوره ی بیست و یکم
شماره ی ۲
زمستان ۱۳۸۶

۶۳

برگ اشتراک مجله های رشد

شرایط

- ۱- واریز مبلغ ۲۰/۰۰۰ ریال به ازای هر عنوان مجله درخواستی، به صورت علی الحساب به حساب شماره ۳۹۶۶۲۰۰۰ بانک تجارت شعبه سه راه آزمایش (سرخره حصار) کد ۳۹۵ در وجه شرکت افست.
- ۲- ارسال اصل رسید بانکی به همراه برگ تکمیل شده اشتراک.

- نام مجله :
- نام و نام خانوادگی :
- تاریخ تولد :
- میزان تحصیلات :
- تلفن :
- نشانی کامل پستی :
- استان :
- شهرستان :
- خیابان :
- پلاک :
- کد پستی :
- مبلغ واریز شده :
- شماره و تاریخ رسید بانکی :
- آیا مایل به دریافت مجله درخواستی به صورت پست پیشتاز هستید؟ بله خیر

امضا:

نشانی: تهران - صندوق پستی مشترکین ۱۶۵۹۵/۱۱۱
 نشانی اینترنتی: www.roshdmag.ir
 پست الکترونیک: info@roshdmag.ir
 شماره مشترکین: ۷۷۳۳۶۶۵۶-۷۷۳۳۹۷۱۳-۱۴
 پیام گیر مجلات رشد: ۸۸۳۳۹۲۳۲-۸۸۳۰۱۴۸۲

یادآوری:

- هزینه برگشت مجله در صورت خوانا و کامل نبودن نشانی، بر عهده مشترک است.
- مبنای شروع اشتراک مجله از زمان وصول برگ اشتراک است.
- برای هر عنوان مجله برگ اشتراک جداگانه تکمیل و ارسال کنید (تصویر برگ اشتراک نیز مورد قبول است).

پرده بر کار همه = پرده ی کار همه
 ۳. حرف اضافه ی «به»؛ مثل:
 نه هر کس سزاوار باشد به صدر
 کرامت به جاه است و منزل به قدر

(بوستان سعدی، ص ۱۱۹)

سزاوار به صدر = سزاوار صدر

۴. حرف اضافه ی «در»؛ مثل:

گفت: باری این یقین شد پیش عام

که جهان در امر یزدان است رام

(حروف ربط و اضافه، ص ۳۴۴، از مولوی)

در امر یزدان رام = رام امر یزدان

۵. حرف اضافه ی «را»؛ مثل:

ای مرغ سحر عشق ز پروانه پیاموز

کان سوخته را جان شد و آواز نیامد

(گلستان سعدی، ص ۵۰)

آن سوخته را جان = جان آن سوخته

مرامهر سیه چشمان ز سر بیرون نخواهد شد
 قضای آسمان است این دیگر گون نخواهد شد

(حافظ)

مراز سر: از سر من

ناگفته نماند که عکس این مسئله نیز صادق است، یعنی در بعضی موارد نقش نمای اضافه خود مترادف با حروف اضافه ی «از»، «بر» و «به» است (برای آگاهی بیش تر: کتاب حروف و اضافه ربط)
 به عنوان نمونه:

«...زیادت هزار منبر نهاده است
 که...» (کلیده و دمنه، ص ۱۳) یعنی زیادت از هزار منبر (مترادف «از»).

«...و اسباب پیروزی دشمن بسیار است» (راحة الصدور، ص ۲۱۷) یعنی پیروزی بر دشمن (مترادف «بر»).

وصف تو را گر کنند ور نکنند اهل فضل
 حاجت مشاطه نیست روی دل آرام را

(گلستان، ص ۵۶) یعنی حاجت به مشاطه.

با در نظر گرفتن تحلیل فوق، بیت مورد نظر بدین صورت گزارش می شود:

خسرو گفت: «اگر اجازه ی ملاقات شیرین را نداشته باشی، چه می کنی؟»

فرهاد در پاسخ گفت: «دیدن ماه از دور شایسته است»، به عبارت دیگر: «شیرین ماه من است، تماشای این ماه از دور خوش تر است».

منابع و مأخذ

۱. ارشاد سرابی، اصغر و دیگران. ۱۳۸۰. ادبیات فارسی ۳ رشته ی ادبیات و علوم انسانی. ج ۳. تهران، سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی
۲. جوینی، محمد، ۱۳۷۸، تاریخ جهانگشای جوینی، به تصحیح محمد قزوینی، ج ۱. ج ۲، تهران، نقش قلم
۳. حافظ شیرازی، شمس الدین، ۱۳۷۷، دیوان غزلیات حافظ، به کوشش خلیل خطیب رهبر، ج ۲۲. تهران، صفی علیشاه
۴. خطیب رهبر، خلیل. ۱۳۷۲. دستور زبان فارسی (کتاب حروف اضافه و ربط). ج ۳. تهران، مهتاب
۵. راوندی، محمد، ۱۳۶۴، راحة الصدور و آية السورور، به تصحیح محمد اقبال، ج ۲، تهران، امیرکبیر
۶. سعدی شیرازی، مصلح الدین، ۱۳۶۹، گلستان سعدی، به تصحیح غلامحسین یوسفی، ج ۲، تهران، خوارزمی
۷. سعدی شیرازی، مصلح الدین، ۱۳۸۰، کلیات سعدی، از روی نسخه ی تصحیح شده ی مرحوم محمدعلی فروغی، ج ۱، تهران، مؤحدین
۸. سعدی شیرازی، مصلح الدین، ۱۳۶۹، بوستان سعدی، به تصحیح غلامحسین یوسفی، ج ۴، تهران، خوارزمی
۹. سنگری، محمدرضا و دیگران. ۱۳۸۵، زبان و ادبیات فارسی ۱ و ۲ پیش دانشگاهی ۱۲ تهران، سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی
۱۰. عطّار نیشابوری، شیخ فریدالدین. ۱۳۷۹، منطق الطّیر، به تصحیح و شرح و گزارش رضا انزلی نژاد و سعید قوه بگلو، ج ۱، تهران، جامی
۱۱. مولوی، جلال الدین محمد، ۱۳۷۰، مثنوی معنوی، به همت رینو نیکلسون، ج ۱، ج ۸، تهران، مولا
۱۲. ناصر خسرو، ابومعین، ۱۳۵۶، دیوان ناصر خسرو، به تصحیح مجتبی مینوی و مهدی محقق، تهران، مؤسسه ی انتشارات و چاپ دانشگاه تهران
۱۳. نصرالله منشی، ابوالمعالی، ۱۳۷۰، ترجمه ی کلیده و دمنه، به تصحیح مجتبی مینوی، ج ۹، تهران، انتشارات دانشگاه تهران
۱۴. نظامی، الیاس، ۱۳۷۲، کلیات خمسه ی نظامی گنجوی، به تصحیح وحید دستگردی. ج ۱. تهران. نگاه
۱۵. هجوییری غزنوی، علی، ۱۳۷۶، کشف المحجوب، به تصحیح ژوکوفسکی، ج ۵، تهران، طهوری